

Bu makaleye atıfta bulunmak için/To cite this article:

ERİM, G. (2021). Tasarım İlkelerine Göre Bursa Yıldırım Cami Kalemîşi Süslemeleri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25 (2), 639-654.

Tasarım İlkelerine Göre Bursa Yıldırım Cami Kalemîşi Süslemeleri

Gonca ERİM^(*)

Öz: Bu makalenin amacı son restorasyon çalışmasından sonra Bursa Yıldırım Camii kalem işlerini tasarım özelliklerine göre incelemek ve belgelemektir. Mimari de kullanılan süsleme çeşitleri içinde özelliği gereği zamanla yıpranmaya en çok müsait olan kalem işleri yapıldığı dönemlerde belgelenmeli ve geleceğe taşınmalıdır. Yapıda bulunan alçı, ahşap, çini, keramik, tuğla ve taş duvarlarda kullanılan kabartma, oyma, kakma, boyama işçilikleri ile yapılmış süslemeler yapıya değer katmaktadır. Bu makale mimari yapılarıdaki süslemelerin ayrıntılı olarak incelenmeye değer olduğunu vurgulamak için erken Osmanlı dönemine ait önemli bir yapı olan Bursa Yıldırım Beyazıt caminde yer alan kalemîşi süslemelerinin günümüzdeki durumunu ve tarihi kalıntıları araştırıp tasarım ilkeleri açısından incelemeyi içermektedir. Araştırma kapsamında erken Osmanlı dönemi mimari yapılar üzerindeki çalışmalara kısıtlı sayıda ulaşılmış olup, özellikle Yıldırım Beyazıt camiine ait çalışmaların daha çok diğer süsleme çeşitlerini içermesi bu araştırma için önem taşımaktadır. Seçilmiş olan mimari yapıdaki kalemîşi örneklerinden yola çıkarak, motif, renk, ve teknik açılarından incelemek ve tespit etmek geleceğe belge niteliği taşıyacak olup, araştırmanın hedefleri arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yıldırım cami, Kalemîşi, Bezeme, Motif.

Bursa Yıldırım Mosque Hand-Drawn (Kalemîsi) Decorations According to Design Principles

Abstract: The aim of this article is to examine and document the Bursa Yıldırım Mosque hand-drawn (kalemîsi) decorations according to their design features after their latest restoration work. Among the decoration types used in architecture, hand-drawn decorations, which are most susceptible to wear over time due to their characteristics, should be documented in the periods they were made and carried into the future. The decorations made with relief, carving, inlay and painting workmanship used on the plaster, wood, tile, ceramic, brick and stone walls in the building add value. In order to emphasize that the decorations in architectural structures are worth examining in detail, this article includes the present state of the hand-drawn decorations in the Bursa Yıldırım Beyazıt mosque, an important building belonging to the early Ottoman period, and examining the historical remains in terms of design principles. Within the scope of the research, only a limited number of studies on early Ottoman period architectural structures have been conducted and none have focused on hand-drawn types of decorations of Yıldırım Beyazıt mosque. So, it is important for this study that the works of the Yıldırım Beyazıt mosque include hand-drawn types of decoration as well as other kinds. Examining and determining the motif, color and technical aspects based on the hand-drawn samples in the selected architectural structure will be a document for the future and are among the aims of the research.

Keywords: Yıldırım Mosque, Hand-Drawn, Embellishment, Pattern.

Makale Geliş Tarihi: 17.03.2021

Makale Kabul Tarihi: 19.05.2021

^{*)} Doç.Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü (e-posta: goncae@uludag.edu.tr) ORCID ID. orcid.org/0000-0001-8847-4486

Bu makale araştırma ve yayın etiğine uygun hazırlanmıştır iThenticate® intihal incelemesinden geçirilmiştir.

I. Giriş

1326 yılında fethedilen Bursa 1299'da Söğüt'te kurulmuş olan Osmanlı devletinin ilk başkenti olma özelliğine sahiptir. "Osmanlı'nın eline geçtikten sonra Orhan Gazi, Bursa'yı başkent yapmış ve şehrin doğusunda, kalenin dışında; cami, imaret, hamam, medrese ve handan oluşan bir külliye inşa ettirmiştir" (İnalçık, 1992'den; Aktaran Durmuş, 2019, s. 9).

Mimari yapı incelemelerinde Bursa'nın başkent olması ile başlayan Erken Osmanlı dönemi, 1453 yılında İstanbul'un fethi ile Klasik dönem olarak adlandırılmaktadır. Geçmişe ait pek çok uygarlığın izlerini taşıyan Bursa, Erken Osmanlı dönemi dini ve sosyal yapıları ve bu yapılarda farklı teknik ve tasarım açısından zengin bir ildir. Tarih boyunca Bursa'da yaşanan birçok yangın ve depremler, orijinal yapılara zarar vermiş olup, yıllar içerisinde orijinal plan ve mimari tarza sadık kalınarak yeniden inşa edilmiş, süslemelerde restorasyonlar yapılmıştır. (Sağlık, 2016, s. 54)

1360 doğumlu IV. Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt Sultan Murat Hüdavendigâr'ın ve Gülçiçek Hatun'un oğludur. 1389-1403 yılları arasındaki yönetimi sırasında savaş meydanlarında göstermiş olduğu kahramanlıklarından dolayı "Yıldırım" lakabı almıştır. Sultan Yıldırım Beyazıt Bursa'da yapımı 1390 yılında başlayan 1399'da biten Yıldırım Külliye'sini yaptırmıştır. Külliye içinde yapımları 1390-1395 yılları arasında gerçekleşen cami, cami ile aynı yıl başlamış olup inşası 1394 yılında tamamlanan Darüşşifa adı ile Osmanlı devletinin ilk hastanesi, 1399 tarihli medrese, han, imaret, kasır, hizmet odaları, ahır ve günümüzde halen kullanılmakta olan hamam bulunmaktadır. Ölümünde üç yıl sonra 1406'da oğlu Süleyman Çelebi tarafından yaptırılan Yıldırım Beyazıt'ın Türbesi'nde bu külliye içinde bulunmaktadır. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı kayıtlarına göre "Mimar Ali bin Hüseyin'e yaptırılan türbe, revaklı Osmanlı türbelerinin ilk örneğidir" olarak belirtilmiştir. (<https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9962/bursa.html>).

Selçuklu'dan Osmanlı'ya dönüşümün ilk olgun örneği diyebileceğimiz Yıldırım Camii'nin minaresi 1854 yılında yaşanan depremde yıkılmıştır. "Türk Sanatı Tarihi" (Celal Esad Arseven, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 255) kitabına göre 1948 de tamir edilmiş olduğu yazılan minare en son 2011 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından özgün görünüşü ile yeniden yaptırılmıştır. Külliye genelinde son restorasyon çalışmaları 2016 yılında başlamış olup yaklaşık 3 yıllık çalışmanın sonunda 2019 yılının Ekim ayında Yıldırım camii ibadete açılmıştır. Mimari bilinmeyen Yıldırım Beyazıt Camii mimari yapısındaki kusursuzluk, plan, işçilik ve süslemeleri açısından kusursuz olarak tanımlanmaktadır. Alman Mareşali Helmuth Moltke (1836)'un, Bursa'ya yaptığı ziyaret notlarında "Bursa'daki camiler, daha sonra yapılanlardan büyüklük ve güzellik itibarıyla geride kalır; fakat tarihi hatıraları Orhan, Süleyman, Murat ... İslam'ın zafer kahramanlarının adları ile ilgi çeker. Bunların arasında, inşa tarzı bakımından bana en mükemmel gibi görünen, Türklerin 'Yıldırım' dedikleri Beyazıt'ın camiidir..." (Akt: Aktuna, 2001, s. 107) şeklindeki ifadesiyle Yıldırım Beyazıt camii'nin görkemli görünüşünü ifade etmiştir.

Süsleme ya da modern anlamda dekorasyon mimariyi tamamlayan, bütün kılan bir unsurdur. Yapıda bulunan alçı, ahşap, çini, keramik, tuğla ve taş duvarlarda kullanılan kabartma, oyma, kakma, boyama işçilikleri ile yapılmış süslemeler yapıya değer katmaktadır. Bu süslemelerden biri de kalem işleridir. Kalemîşi süslemeler “bugüne ulaşmış örneklerin özgün halini koruyamadığı kaygısıyla olsa gerek, sanat ve mimarlık tarihi yazılırken bir bütünün parçası olarak yapılmış bu bezemeler neredeyse yok sayıla gelmiştir” (Bağcı, 2003, s. 737).

Erken Osmanlı döneminin önemli yapılarından biri olan Bursa Yıldırım Beyazıt camii, gerek bulunduğu külliye ve yapıları ile gerek mimari yapısı ve yapıdaki taş işçiliği ile birçok kez üzerinde yazılmaya değer bulunmuş ancak süslemeleri ile ilgili bugüne kadar detaylı bir çalışmaya ve kalem işleri ile ilgili yapılmış bir araştırmaya da rastlanmamıştır. Özellikle Bağcı'nın da yazında belirttiği gibi kalemîşi süslemeleri birçok nedenden dolayı yok sayılmıştır. Oysaki tasarım özellikleri ve özellikle renkli olmalarından dolayı yapıya canlılık veren yegane süslemelerden biridir. Bu araştırmada amaç, Yıldırım Beyazıt Caminin kalemîşi süslemeleri ve tasarım özelliklerine dair yazılı belge oluşturmaktır. Ayrıca tasarım özellikleri bakımından analizi yapılan kalem işlerinin gençlerimize kompozisyon, motif, renk, çizgi, birlik, tekrar, gibi tasarım öge ve elemanları bakımından örnek oluşturacağı düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda inceleme ve Şekil çekimi için 03.10. 2019 tarihli dilekçe ile T.C. Cumhurbaşkanlığı Diyanet İşleri Bursa Müftülüğü'ne gerekli izin yazısı yazılmış. İvedi olarak 04.10.2019 tarihinde Bursa Müftülüğü, 08.10.2019 tarihinde Valilik makamının oluru alınmıştır. İzin dilekçesinde belirtildiği gibi Öğr. Gör. Alper Bilsel, öğrencilerim Tuncay Doğrul ve Aysu Öker Şekil çekimlerinde bulunmuşlardır.

Bu makale, mimari yapılardaki her süslemenin tek tek incelenmeye değer olduğunu vurgulamak için erken Osmanlı dönemi mimari yapı özelliğine sahip, Yıldırım Beyazıt caminde yer alan kalemîşi süslemelerini derinlemesine araştırıp tasarım ilkeleri açısından incelemeyi içermektedir. Konu olmaya değer bulunan Yıldırım Beyazıt caminin kalem işlerinin incelenmesi ve ilk olması açısından da ayrıca makale önem taşımaktadır. Seçilmiş olan mimari yapıdaki kalemîşi örneklerinden yola çıkarak, motif, renk ve teknik açılarından tasarım özelliklerini tespit etmek araştırmanın hedefleri arasında yer almaktadır.

II. Yıldırım Beyazıt Cami

Yıldırım Beyazıt Cami (1390) tamamen kesme taştan yapılmış anıtsal ölçekli kusursuz inşaatı, temiz yapısı ve süslemeleri, “Bursa kemeri”nin çokça kullanıldığı ilk yapı ve [Ters T] planlı camilerin en özgünü olan ayrıca ilk Osmanlı yapısı olması açısından da önemlidir. Bursa üslubunun karakteristik özelliğini taşımasından dolayı Bursa tipi kemer olarak da isimlendirilen “Bursa Kemeri” kökeni ahşap inşaata dayanan, üst kısmında yatay bir doğru ile bağlanan iki çeyrek daireden meydana gelen kemerdir” (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 2013, s. 26). Bu iki çeyrek dairenin birleştiği yerlerde yontma taş mukarnas işçiliği görülmektedir. Cami girişinde yer alan beş kubbeli son cemaat yerinde Bursa kemerleri bulunmaktadır. Aslanapa'ya göre “Yıldırım Beyazıt Camiinde, yüksek mermer payeler üzerinde, ortadaki daha yüksek ve geniş olarak beş

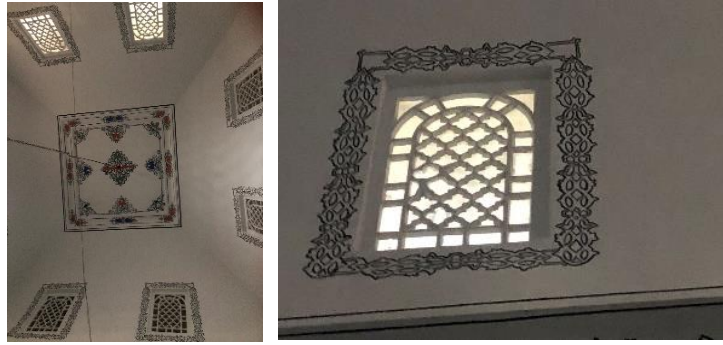
Bursa kemeri, yanlarda ikişer Bursa kemeriyle iki kat boyunca yükselen, tamamen kesme taştan çok abidevi giriş cephesi, ilk defa burada yaratılmıştır” (Aslanapa 1989, s. 227).

Yıldırım Beyazıt camii'nin mukarnas ve stalaktik gibi yerlerinde kullanılan alçı, ahşap, çini, keramik, tuğla ve taş duvar işçiliği, kalemişi süslemeler ile yapının bütününde yer alan taş kabartma, oyma, kakma işçilikleri ile yapılmış süslemeleri yapıya bir bütün olarak değer katmaktadır. 2016 yılında restorasyonu başlamış olan ve 2019 Ekim ayında ibadete açılan Yıldırım caminde tüm süslemeler yenilenmiştir.

Yıldırım Beyazıt cami iç mimari açısından değerlendirildiğinde giriş sahanlığının sağ ve sol yanında birer cam ile aydınlığı sağlanmış olan iki oda bulunmaktadır. Celal Esad Arseven'e göre (b.t, s. 255) “Bursa Camilerinin aynı zamanda hükümet dairesi ve mahkeme vazifesini gördüklerini ve bu odaların bu amaçla yapılmış olabileceği...” yönünde ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca, Odaların konaklamaya yönelik olabileceği yönünde ifadeler de rastlanılmıştır. Yenal'a göre;

“Yıldırım Camii'nde konaklamaya yönelik veriler; yapının güneyinde kalan, orta mekandan geçilen iki yandaki odalardan elde edilebilmektedir. Bu odaların güney duvarlarında ocak, büyüklü/ küçüklü niş ve geometrik biçimlerle bezemeli dolaplarla oluşturulan tasarım, Orta Asya konut geleneğinde de kullanılmış olup, günümüze ulaşan ilk örnektir”. (Yenal 2012, Akt: Hatice Ceren Sağlık, 2016, s. 84)

Bu odaların tavan ve duvarlarında kalemişi süslemeleri görülmektedir. Kible yönündeki duvarlar alçı süsleme tekniği ile bezenmiştir. Bu bezemelere boyut kazandırmak amaçlı kalem işleri ile çevrelenmiştir. Alçı süslemelerin üzerinde yer alan alçı vitraylı camlar, bu camların etrafında ve duvar bordürlerinde tek renk, tavanda ise renkli kare düzenlemede kalemişi süslemeler görülmektedir. Şekil 1'de Yıldırım Camii tavan kalemişi süslemeleri, Alçı vitraylı cam süsleme örnekleri aşağıda verilmiştir.

Şekil 1: Yıldırım Camii tavan kalemişi süslemeleri, Alçı vitraylı camlar

Merkez kubbe 12 metre çapında, 22 metre yüksekliğinde olup basamak ile çıkılmaktadır (Ayverdi, 1989, s. 565). Bursa kemeri ile mihraba doğru geçilmekte ve bu alanda merkez kubbeden biraz daha küçük çapta bir kubbe yer almaktadır. Merkez kubbenin sağ ve solunda basamaklarla çıkılan açık yan mekanlar bulunmakta olup, her ikisinde de küçük birer kubbe yer almaktadır. Cami içinde görünen Bursa kemerinin

alınlığında, iki büyük, iki küçük kubbelerin merkezlerinde ve tüm bordürlerinde renkli kalemîşi bezemeler görülmektedir. Oldukça gösterişli süslemeye sahip olan mihrap sekiz sıralı mukarnas ile yapılmış olup, çevresinde renkli kalemîşi süslemeler yer almaktadır. Mihrabın her iki yanında cilalı mermer sütunlar bulunmaktadır. Kible duvarının yüzeyinde ve mihrap çevresi de hat kalemîşi bezemeler yer almaktadır. Şekil 2 ve 3’de Yıldırım Beyazıt Camii mihrap tavan ve Bursa kemeri aynalık süsleme örnekleri aşağıda verilmiştir.

Şekil 2: Yıldırım Beyazıt Camii mihrap tavan ve Bursa kemeri süslemeleri-son restorasyon 2019

Mihrapta yer alan kademeli, yanyana ve üstüste yerleştirilen prizmatik unsurların dışarıya doğru taşması ile üç boyutlu görüntü oluşturan bu mimari öge sekiz sıralı olarak inşa edilen mukarnasdan oluşturulmuştur. Ayrıca, mihrabın sağında ve solunda bulunan mermer sütun başlıkları da iki sıralı mukarnas ile süslenecek kompozisyon desteklenmiştir. Mihrabın, gösterişli ve ihtişamlı görünmesi amacıyla süslemelerinde altın yıldız ve renkli kalemîşi bezemelerin ahenkli kullanımı onun önemli unsur olarak öne çıkmasına katkı sağlayan öğelerdir (Şekil 4).

Şekil 3: Yıldırım Beyazıt Camii Bursa kemeri süslemesi- son restorasyon 2019

III. Kalemîşi Tekniği

Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü'nde (Sözen & Tanyeli, 2001, s.121) “Osmanlı mimarlığında sıva üzerine boyayla yapılan bezeme “Kalemkari” olarak tanımlanan Kalemîşi, anlam açıklamasından anlaşıldığı gibi teknik olarak duvar sıvası üzerine ince fırça ve boya ile yapılan bezemelerdir. Türk sanatında farklı yüzeyler üzerinde de uygulanan kalemîşi tekniği mekanların tavan, kubbe ve yan duvarlarında “sıva, ahşap, taş, mermer, deri ve bez üzerine renkli boyalar ile ince kıllı fırçalarla yapılan bezemelerden oluşmaktadır” (Deniz, 2016, s. 33). Bu bağlamda, Ahşap yüzey üzerine kabartma olarak uygulanan kalem işlerine “Edirnekari”, sıva üzerine kabartma olanlara “malakârî” gibi isimler ile ifade edilmişlerdir. Ahşap üzerine yapılan kalem işlerini dış etkenlerden korumak amacıyla “Lake” ile kaplanmaktadır. Eczacıbaşı sanat ansiklopedisinde “Mimari öğelerin yüzeylerinin boyayla bezenmesi çeşitli mimarlık üsluplarında uygulanan yaygın bir bezeme tekniği” (Ödekan, 1997, s. 933) olarak tanımlanan kalemîşinin uygulamadaki farklılıklarla ‘duvar resmi’ ve ‘fresk’ gibi isimlendirmelere de neden olduğu belirtilmiştir.

Kalemîşinin teknik anlamda yapım hikayesi yağlı kağıt olarak adlandırabileceğimiz yarı geçirgen eskiz kağıtlarına çizilmiş olan desenler uygulamaya geçilmeden önce belirli aralıklarla toplu iğne ile delinmesi ile başlamaktadır. Delme işlemini kolaylaştırmak için strafor ve keçe gibi bir malzeme üzerinde yapmak gerekmektedir. Desen çizgilerinden delinmiş olan kağıt, uygulama alanına yerleştirilir ve ağaç kömürü tozu yardımı ile yüzeye aktarılır (Karton Tekniği). Ağaç kömürü tozu için söğüt ya da meşe ağacı tercih edilmektedir. Aktarım işlemi sırasında bu toz ince çorap ya da tül bent gibi bir kumaş içine konmaktadır. Avuç içi büyüklüğü şekline getirilmiş bu yuvarlak malzeme kağıt yüzeyindeki deliklere vurmak suretiyle tampon yapılarak veya kağıt yüzeyine sürülerek desenin uygulama yüzeyine aktarımı sağlanmaktadır. Yüzeyi renklendirme için sulu ya da yağlı boya tercih edilen restorasyon çalışmalarında, çalışmanın özüne sadık kalınarak, renk karışımları önceden hazırlanmaktadır. Klasik

isimlendirmede yüzeydeki desen çizgilerinin etrafına yapılan ilk boya çalışmasına “kestirme”, desenin içlerine yapılan detaysız boyamaya “dolgu”, dış kenar çizgisinin belirlenmesi için yapılan koyu çizgiye de “kontur” ya da “tahrir” adı verilmektedir. Gerekli durumlarda son düzeltmeler yapılarak kalemîşi desen tamamlanır. Boya kurduktan sonra da kömür tozu izlerini temizlemek için bir bez ya da fırça kullanılmaktadır. Teknik anlamda uygulanması zor olan kalem işleri, bir o kadar da kolay zarar gören süsleme çeşididir. Bilsel (1995, s. 143) “Sıva dökülmesi, aşırı nem gibi normal eskime görünümlerinin yanı sıra, tamirler sırasında yeniden sıvama ve badana gibi nedenlerle değer yitirerek günümüze kadar pek az örneği gelebilmiştir” şeklinde ifade etmiştir. Zamanla bozulan kalem işlerinin yenilenmesi sırasında ise çok defa o günün zevkine, ustalarının kişisel anlayışlarına göre bilhassa detaylarda önemli değişimler ortaya çıkmıştır.

Türk Kalemîşi sanatının gelişimi ile ilgili olarak Klasik Türk sanatlar vakfına göre Türk Kalemîşi sanatının kökeninin Orta Asya’ya dayanan 8-9. yy Türk Uygur sanatı ile başladığını ve Türklerin göçleri ile Anadolu topraklarına taşınan bir sanat olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, “Kara Hoca ve Bezekli duvar fresklerindeki süslemeler, Türk Sanatının motif dağarcığının merkezi olmuş, Türklerin İslam dinini kabulü ile stilize motif ve kompozisyonların İslam Sanatı ile birebir örtüşmesi, bu tarz desen ve uygulamaların gelişmesini sağlamıştır” (<http://www.ktsv.com.tr/sanat/12-kalemisi>) şeklindedir. Selçuklu dönemi nakkaşların Uygur Türkleri olması nedeniyle Orta Asya süsleme sanatı ile benzerlikler söz konusudur. Beylikler dönemindeki yapılarda rastlanan kalem işleri yapıların kubbe, tonoz, kemer, duvar gibi taş, sıva, ahşap yüzeylerine uygulanmıştır. Bu süslemeler bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiş olup zamanla zarar görmüş ve günümüze hasarlı bir biçimde ulaşmıştır. Klasik Türk Sanat Vakfına göre;

“Orta Asya’dan Anadolu topraklarına uzanan yaşanmışlıklar ve tarihsel süreç, İslam’ın kabulü ile gelişen klasik sanatlar ve bu sanatların merkez kollarından kalemîşi sanatı, Büyük Selçuklu, Selçuklu, Beylikler Dönemi, Erken Osmanlı, Osmanlı İmparatorluğu Klasik Dönem, Eklektik (Barok, Rokoko, Ampir sentezi) Dönem, Cumhuriyet sonrası ve günümüze kadar gelen tarihsel bir tarz süreci yaşamıştır”. (<http://www.ktsv.com.tr/sanat/12-kalemisi>)

Kesin tarihi bilinmemekle birlikte 14. Yüzyıl ortalarına ait bir yapı olduğu kabul edilen İznik’te yer alan Kırgızlar türbesinde yer alan kalem işlerinin de yaşıt olup olmadığı tam olarak tespit edilemez olmasına rağmen Osmanlı dönemine ait ilk örnek olma özelliğine sahiptir. Demiriz (1979, s. 23) “Aynı devreye ait benzer örnek yokluğu, diğer tekniklerdeki eserlerde aynı fırça serbestliğinin olmayışı gibi sebeplerle analoji zorluğu, teknik bakımdan en yakın olan tezhiplerden de bu devre ait örnek tespitinin güç oluşu tarihlendirmeyi zorlaştırır” şeklinde ifade etmiştir.

Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi kalemîşi süslemelerinde temel renkler, kırmızı, beyaz ve siyahtır. Kırmızı her zaman öncelikle kullanılmış olup altın varak, sarı, kahverengi, yeşil ve mavinin tonları da süslemelerde yer almaktadır. 15. ve 16. yüzyıl kalemîşi süslemelerinde kırmızı başta olmak üzere aynı renk etkilerine rastlanmaktadır.

Bu dönemde renkler gibi kalem işlerinde görülen bitkisel ve geometrik motifler aynı dönemin özellikle tezhip sanatı ile üslup birliği içindedir. Kalemîşinin Türk Sanatındaki gelişimi Anadolu Selçuklularından sonra Osmanlı döneminde görülmektedir. Bununla ilgili olarak, “Erken dönemlerden itibaren Ankara, Bursa, Edirne, İznik gibi merkezlerde bitkisel ve geometrik bezeme ağırlıklı olarak işlenmiştir” (Gülümser, 1998, s. 39). Klasik Türk Sanat Vakfının azısında ifade ettiği gibi “14.yy ve 15.yy’larda 1389-1399 tarihli Bursa Yıldırım Camii’nde olduğu gibi hafif kabartma (Malakârî) tekniği ile yapılan bitkisel ve geometrik motiflerle süslü alçı raflar, nişler, ocaklar yapılmıştır” (<http://www.ktsv.com.tr/sanat/12-kalemisi>) şeklindedir.

Osmanlı İmparatorluğunun toprak ve mal varlığı bakımından zenginleşmesi ile birlikte sanat ve zanaatta doruğa ulaşmıştır. Süsleme sanatında klasik devir olarak adlandırılan bu dönem 15. Yüzyıl ortalarından 16. Yüzyıl sonlarını bulmakta, diğer süslemeler gibi kalemîşinde de işçilik ve desen olarak üst düzeyde ürünler ortaya çıkmıştır. Klâsik dönemde kalemîşi süslemelerinde kullanılan desenler aynı dönemin tezhip sanatı kalitesinde yapılmıştır. Bu dönemde kullanılan renkler lacivert, çivit, sarı, kırmızı, turkuaz, beyaz olup kök boya gibi doğal boyalardan elde edilmektedir. Klasik dönem kalemîşi süslemelerinin az bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Zaman içerisinde yapılmış olan restorasyon çalışmaları sırasında üzerleri örtülmüş, sonrasında tekrar ortaya çıkarılmış, yapılan çalışmalarda desen ya da renklerin orjinallığı kaybolmuştur. “...Ancak bunun yanı sıra Edirne’deki Selimiye Camii’nin büyük kemerlerinde, Üsküdar Yeni Valide Sultan Camii ve Çinili Cami’de bulunan özgün kalemîşleri, temizlenen boyaların altından ortaya çıkartılmıştır” (KTSV <http://www.ktsv.com.tr/sanat/12-kalemisi>).

Bu araştırmamıza konu olan Yıldırım Camii’nde 14.yy eseri olarak aynı kaderi paylaşmış son restorasyon çalışmalarında geçmişte üstü kapanmış olan tüm kalemîşi süslemeleri ortaya çıkartılmış, mümkün olduğunca renklere sadık kalınarak renklendirilmiştir. Yıldırım cami örneği gibi günümüzde pek çok eski eserde restorasyon çalışmaları yapılmakta ve bu yapılar alanının uzmanları tarafından başarı ile günümüze kazandırılmıştır.

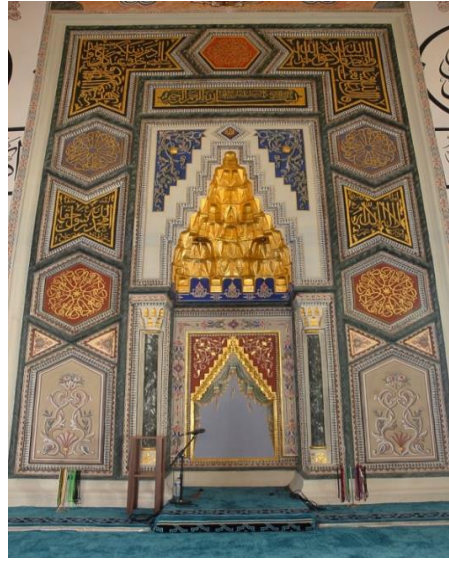
IV. Yıldırım Beyazıt Camii Kalem İşleri ve Tasarım özellikleri

Yıldırım Beyazıt Camii, Bursa’nın Yıldırım ilçesinde bulunan erken Osmanlı dönemine ait ters T planlı camii olma özelliğinin yanı sıra alçı, ahşap, çini, keramik, tuğla ve taş duvar işçiliği, taş kabartma, oyma, kakma işçilikleri ve kalemîşi süslemeleri ile de görkemli bir yapıya sahiptir. Bu araştırmanın inceleme konusu olan kalem işleri, caminin 5 kubbeli son cemaat kubbe içlerinde, iç mekan da yer alan kubbelerin içlerindeki bordürlerinde, mihrapta ve mihrap duvarlarında, odalarda yer alan alçı süslemelerin kontürlerinde ve oda tavanlarında görülmektedir.

Yaklaşık üç yıl süren restorasyon çalışmalarından sonra 2019 yılı Ekim ayında ibadete açılan Yıldırım Beyazıt Camii’nin kalem işleri barok üslupta yeniden yapılmış olarak günümüzdeki durumları ile incelenmiştir. Camii’nin mihrap duvarında bulunan kalem işleri barok üslupta olup, çeşitli formlarda paftalardan süsleme alanları oluşturulmuştur. (Şekil 4 ve 5) Her bir geometrik alan yan duvarlar da dahil olmak üzere

simetrik. Bu simetrik alanlardaki mihrap süslemeleri de simetrik olup tamamı barok üslupta ve kalemîşi tekniğinde yapılmıştır. Kırmızı, mavi, siyah ve gri tonlarına sahip olan geometrik alanlar içindeki hat süslemelerinin tamamı altın yaldız olup sülüs ve celi sülüs olarak yazılmıştır. Bordürlerde yer alan süslemelerde siyah, beyaz ve kırmızı renklerle yapılmış olan çeşitli rumi kompozisyonlar ve zencerekle bulunmaktadır.

Şekil 4: Yıldırım Beyazıt Camii mihrap süslemeleri- son restorasyon 2019

Mihrabın her iki yanında altta yer alan dikey bir beşgenin içine çizilmiş yapraklar ve bu yaprakların her iki yanın da yer alan birer karanfil ile en üstte yer alan pembe güller ve mavi çiçekler görülmektedir. Bej zemin üzerine beyaz ve kahverengi kullanılarak yapılmış olan yaprakların arasında merkezin iki yanında kahverengi saplı yeşil karanfil yaprakları yükselmekte ve açık-koyu pembe ile beyaz kullanılarak yapılmış karanfiller yer almaktadır. Mihrapta rastlanılmış olan tüm çiçekler natüremort tarzında çalışılmış, açık koyu zıtlığından yararlanılarak gölgelendirilmiş, üç boyutlu bir görünüm kazandırılmıştır.

Mihrabın orta kısmında gri zemine yeşil perde görünümü ile süslenmiş kalemîşine rastlanmaktadır. Bu görünümün yine açık koyu renklerle boyutlandırılmış, püskül motifleri bezenmiştir. Üst kısmı kırmızı zemin üzerine kahverengi-bej ve altın rengi ile süslenmiş olup etrafı altın yaldız ile bezenmiştir. Bu kısmın da etrafı yanalarda yer alan renklere uyumlu geometrik ve yaprak desenleri ile süslenmiştir. Mihrabın en göz alıcı mukarnaslı kısmı tamamen altın sarısı olup çevresi lacivert zemin içerisinde açık-koyu bej ve pembe yapraklarla bezenmiş, sağ ve sol ortada yer alan iki altın yaldız küre bulunmaktadır. Mihrabın her iki yanında duvarda simetrik biçimde yer alan beyaz zemin üzerine siyah kontur ile çevrelenmiş daire ve dikdörtgen şekillerin içerisine siyah renkte farklı hatlar görülmektedir.

Şekil 5: Yıldırım Beyazıt Camii mihrap -son restorasyon 2019

Yazı alanlarının yanı sıra süsleme unsuru olarak çok kıvrımlı dallar ve yapraklar ve çiçekler üç boyutlu olarak çeşitli renklerde uygulanmıştır. (Şekil 6 ve 7) Mihrap üstünde yer alan daire formunun içerisindeki çiçeklerde sarı, kırmızı, mavi ana renklerle yeşil kullanılmış, bu renklerin açık-koyu değerlerinden yararlanılmış olduğu ve bu sayede derinlik kazandırılmaya çalışıldığı görülmektedir (Şekil 6). Renklerde tasarım açısından bakıldığında yalın zıtlık, sıcak-soğuk zıtlık ve açık-koyu zıtlık hakimiyeti söz konusudur.

Şekil 6: Yıldırım Beyazıt Camii mihrap üstü çiçek süslemesi- son restorasyon 2019

Şekil 7: Yıldırım Beyazıt Camii mihrap sağ ve solda yer alan çiçek süslemeleri- son restorasyon 2019

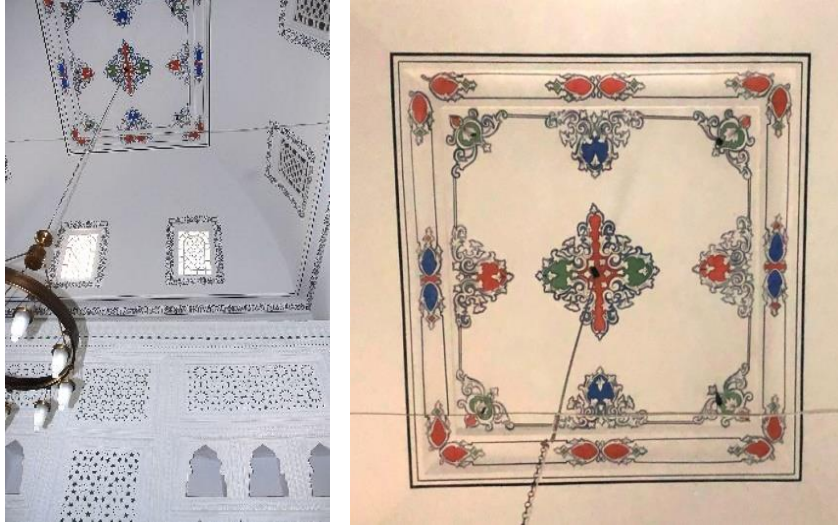
Çiçekler öncelikle siyah kontur ile daire şeklinde çerçeveye alınmış, siyahın hemen yanına sarı ve sonrasına sarı-siyah karışımı ve tekrar siyah kontur ile daire çizilmiştir. Bunun da dışına açık krem ve sonrasında sarı-siyah karışımı açık ve koyu olarak boyanmış, gölge verilerek derinlik algısı yaratılmıştır. Tüm bunların dışı ise daire ile renk ve şekil açısından bütünlük ve uyum içerisinde olan yaprak motifi ile süslenmiştir.

Yıldırım Beyazıt Camii merkez kubbe süslemesinde kullanılan yuvarlak biçimli kompozisyonda sonsuzluk hissi veren, birbirini kesmeyecek şekilde düzenlenmiş mükemmel bir rumi deseni resmedilmiştir. Açık kahve tonlarının hakim olduğu zemin üzerine mavi, yeşil, beyaz, turuncu (Kiremit rengi) ve krem tonlarının uyumu ile sıcak ve soğuk renklerin zıtlığı en güzel şekliyle resmedilerek boyanmıştır. Stilize edilmiş olan bitki dalları birbirine dolanarak sonsuz bir döngü ile içiçe geçmiş, kendi içinde bir ritim kazanmıştır. Genel olarak kullanılan siyah kontur rumi desenlerini belirgin hale getirmiştir. Ayrıca, renklerin uyumlu açık-koyu zıtlığı kullanılarak derinlik algısı da yaratılmıştır. Merkez kubbede yer alan rumi desenini çevreleyen, turuncu renkli çiçek ve yeşil yapraklardan oluşan ince bir bordür yer almaktadır. Kubbenin sekizgen biçimli kubbe kasnağına denk gelecek şekilde mavinin ve turuncu renklerin uyumlu bir şekilde resmedildiği rumi desenli ikinci bir bordür kompozisyona dahil edilmiştir. Şekil 8’de Yıldırım Beyazıt Camii merkez kubbe süslemelerini gösteren görsel görülmektedir.

Şekil 8: Yıldırım Beyazıt Camii merkez kubbe süslemeleri- son restorasyon 2019

Giriş sahanlığında yer alan iki odanın, tavan ve alçı süslemeleri odaların daha fazla öne çıkmasını sağlamıştır. Dörtgen formun yukarıya ve içe doğru uzanan kısımların kesiştiği noktada oluşturulmuş kare tavan yüzeyi ile kubbe göze çarpmaktadır. Sekiz adet alçı vitray süslemeli camların yer aldığı yan duvarlar odaların aydınlanmasına olanak tanıyan mimari özelliklerdir. Alçı vitraylı camların öne çıkmasını sağlayacak olan ve tek renk kullanılarak resmedilmiş geometrik desenli bordürün etkisi alçı süslemeli camları daha görülür hale getirmiştir. Bordür renginin siyah ve gri olarak resmedilmesi, tavanda yer alan kare desenli renkli kalemişinin belirgin hale gelmesine de katkı sağlamıştır. Kare formlu kalemişi renkleri olarak, siyah, turuncu (Kiremit rengi), mavi ve yeşil renklerinin uyumlu kullanımı aşağıdaki görselde görülmektedir. Stilize edilmiş bitki dalları, kare form üzerine simetrik olarak yerleştirilerek düzenlenmiştir (Şekil 9'da Yıldırım Camii doğu yan oda tavan ve alçı süsleme detayı).

Şekil 9: İki yanda bulunan odaların tavan süslemeleri ve alçı süsleme detayı

Şekil 10: Yıldırım Camii-Revak tavan iç süsleme (giriş kubbe süsleme detayı)

Yıldırım Beyazıt Camii'nin önünde beş kubbeden oluşan son cemaat yeri bulunmaktadır. Beş kubbeden oluşan bu son cemaat yeri revakının kemerleri, Bursa yapılarında sıklıkla rastlanılan “Bursa Kemerî” ile oluşturulmuştur. Bursa kemer aynalıkları ve kubbeleri iki farklı kalemîşleri ile süslenmiştir. Giriş kubbe tavanını süsleyen kalemîşinde, krem zemin üzerine çizilen rumî desenleri yalın ve sadelik içindedir. Bitki dallarının birbirlerini sarmalayan sekiz adet görüntüsü ile oluşturulan kompozisyon düzenlemesinde dallarının her bir uçuna gelecek şekilde yerleştirilen stilize edilmiş gül demetleri bulunmaktadır. Ayrıca, kompozisyonu birbirine bağlamak amacıyla tepelik rumî desenleri kullanılarak dairesel form tamamlanmıştır. Kullanılan renkler genel olarak Yıldırım Camii içindeki kalemîşleri renkleridir. Krem zemin üzerine kahve tonları, kiremit rengi ve mavidir. Burada kullanılan siyah kontüre ilave olarak mavi ve kiremit rengi de kullanılarak derinlik algısı oluşturulmuştur (Şekil 10). Kubbe kasnak çevresine ince şerit şeklinde bordür yapılarak kalemîşi bezemeler tamamlanmıştır. Diğer son cemaat kubbelerinde ise, tek renk kullanılarak yapılmış rumî desenleri göze çarpmaktadır. Yuvarlak formlu kalemîşinin çevresi yine ince şerit şeklinde bordür ile tamamlanmıştır. Şekil 11’de görülen kubbe süslemeleri, giriş kubbesinin sağında ve solunda olmak üzere ikişer adet olarak yapılmıştır. Şekil 12’de ise kubbelerin sıralanışını gösteren görsel yer almaktadır.

Şekil 11: Yıldırım Camii-Revak tavan iç süsleme

Şekil 12: Yıldırım Camii-Revak tavan iç süsleme sıralanış düzeni

V. Sonuç ve Öneriler

Bu Araştırmada, Bursa'da yer alan erken Osmanlı dönemi yapılarından mimari yapısı ile öne çıkan Yıldırım Beyazıt Camii ele alınarak incelenmiştir. Bu araştırma kapsamında incelenen kalemîşleri, tasarım ilkeleri bakımından değerlendirilmiştir.

Yıldırım Beyazıt Camii iç dekorasyon malzemesi olarak kullanılan kalemîşleri mihrap, kubbe, son cemaat yeri ve pencere bordür örnekleri üzerinden analiz edilmiştir. Kalemîşi süslemelerinde kullanılan natüralist üslupta çiçek natüromortları, motifler, geometrik ve stilize edilmiş bitkisel rumi kompozisyonlarının ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmüştür.

Yıldırım Beyazıt Camii, motif ve kompozisyon anlayışı açısından klasik dönem kalemîşi ve mimari yapı özelliklerini taşıyan önemli bir yapıdır. Restorasyon çalışmaları ile yeniden hayat bulan kalemîşleri gibi diğer mimari yapıların kaybolmakta olan tüm süsleme öğeleri ve kalemîşi süslemelerinin günümüze ulaşabilmesi önemlidir. Bu bağlamda, en büyük eksiklikler arasında yetişmiş nitelikli eleman azlığıdır. Ehli olmayanlar tarafından yapılan restorasyonlar ne yazık ki kalemîşlerinin zarar görmesinde en önemli nedenler arasındadır. Restorasyon yapılması gerekli olan eserlerin iyi yetişmiş nitelikli elemanlar tarafından belli bir işçilik olgunluğuna ulaşan uzmanlara bırakılmalıdır. Özgün kalemîşi süslemelerinin teknik ve renk anlayışından uzaklaşmadan yeniden hayat bulmaları sağlanmalıdır. Bu durum Türk kalemîşi sanatının gelişimi açısından da ayrıca önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Aktuna, Y. (2001). Prusa'dan Bursa'ya, Bursa'dan Yıldırım'a Bir Kentin Tarihsel Serüveni, Bursa Kültür ve Sanat Yay. AŞ, Yıldırım Belediyesi. İstanbul: Harman Ofset.
- Aslanapa, O. (1989). Türk Sanatı. 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Arseven C. E. (b.t.). Türk Sanatı Tarihi, Menşinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ayverdi, E. H. (1989). İstanbul Mimari Çağının Menşei, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri; Ertuğrul, Osman, Orhan Gaziler, Hüdavendigar ve Yıldırım Bayezid 630-805 (1230-1402). İstanbul: I. Damla Ofset.
- Bağcı, S. (2003). Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar. Osmanlı Uygarlığı 2. (haz. Halil İnancık ve Günsel Renda). İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bilsel, A. (1995). Bursa Dini Mimari Yapılarında Görülen Taş-Tuğla-Kalemîşi-Ahşap- Çini ve Maden Süsleme Çeşitlerinin İncelenmesi, Fotoğraflarla Belgelenmesi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Demiriz, Y. (1979). Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I. Erken devir (1300-1453) Türk Sanat Eserleri Serisi 2. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.

- Deniz, E. (2016). Kırklareli Konut Yapılarında Kalemîşi Süslemeler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, E. (2019). Bursa'da Erken Dönem Osmanlı Mimarisi'nde Kemer. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülümser, S. (1998). Osmanlı Dönemi Öncesi Anadolu'da Boyalı Nakışlar. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ödekan, A. (1997). "Kalemkari". Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, (Cilt:2, s. 933-934). İstanbul, Türkiye: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Sağlık, H. C. (2016). Bursa'da Erken Osmanlı Dönemi Sultan Külliyelerinin Kentsel ve Mimari Ayırt Edici Özelliklerinin Karşılaştırmalı Analizi. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Sözen, M., Tanyeli, U. (2003). Sanat Kavram ve Terimler Sözlüğü. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2013). İnşaat Teknolojisi, Taşın Mimaride Kullanımı, Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (b.t.). Bursa. Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü. <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9962/bursa.html>
- Yıldırım, F. (2014). 14.Yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler (1. Cilt). Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayınları.
- <https://www.eski-eser.com/kalemisi-tezyinat-uygulama-detaylari> (İsmail ÖNEL, 22.05.2017)
- Klasik Türk Sanat Vakfı: <http://www.ktsv.com.tr/sanat/12-kalemisi>